

ΓΥΡΩ ΑΠΟ ΤΟ ΘΕΜΑ ΤΗΣ ΠΑΡΑΔΟΣΗΣ
ΤΩΝ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΕΠΙΣΤΟΛΩΝ*

«Οι επιστολές ανήκουν στα είδη που οι Βυζαντινοί καλλιέργησαν με ιδιαίτερο ζήλο και μεγάλη επιτυχία». «Συστηματική και ανάλογη προς τη φύση της απασχόληση με τη βυζαντινή επιστολογραφία θα οδηγήσει, το πιστεύω απόλυτα, στην αναγνώριση ότι είναι το μόνο λογοτεχνικό είδος στο οποίο οι Βυζαντινοί ξεπέρασαν κατά πολύ τα κλασικά και μετακλασικά τους πρότυπα».

Οι παραπάνω φράσεις ανήκουν στον Ιωάννη Συκουτρή, ο οποίος με το άρθρο του στη *Realencyklopädie* για την αρχαία ελληνική επιστολογραφία, όπου αντιμετωπίζει και θέματα της βυζαντινής¹, και κυρίως με την ανακοίνωσή του με θέμα «Προβλήματα της βυζαντινής επιστολογραφίας» στο Γ' Διεθνές Βυζαντινολογικό Συνέδριο στην Αθήνα το 1930² έθεσε τις βάσεις για κάθε περαιτέρω έρευνα γύρω από την έκδοση, τη μελέτη και την αξιολόγηση των βυζαντινών επιστολών. Το ενδιαφέρον των φιλολόγων όμως για το είδος αυτό δεν ήταν ανάλογο με τη σπουδαιότητά του, όπως ο ίδιος επισήμανε, διαπίστωση που ισχύει ως ένα βαθμό και σήμερα. Θα διατυπώσω στη συνέχεια ορισμένες σκέψεις πάνω σε ένα επιμέρους θέμα από το σύνολο των σχετικών προβλημάτων.

Είναι γνωστός από τα γραφόμενα των ίδιων των βυζαντινών επιστολογράφων στις επιστολές τους ο τρόπος με τον οποίο διακινούσαν τις επιστολές και συγκροτούσαν το *Corpus* τους και κατά συνέπεια μπορούμε να συμπεράνουμε από ποιούς δρόμους έφτασαν —κάποιες από αυτές— ως εμάς. Η γνωστή επιστολή του Ιωσήφ Βρυέννιου (β' μισό του 14ου - α' τέταρτο του 15ου αι.) δείχνει, έστω με κάποια υπερβολή, πολύ παραστατικά τον τρόπο με τον οποίο γίνονταν ευρύτερα γνωστές οι —εκλεκτές προφανώς— επιστολές. Παράλληλα, φανερώνει πώς απαρτιζόταν το *Corpus* των επιστολών ενός βυ-

* Δίνεται σχεδόν αυτούσιο το κείμενο της προφορικής ανακοίνωσης με την προσθήκη των υποσημειώσεων.

1. *RE Suppl.* V (1931) 185-220 (ελλην. μετάφρ. Δ. Ιακώβ, *Αρχαία Επιστολογραφία* [Εταιρεία Σπουδών νεοελληνικού πολιτισμού και γενικής παιδείας], Αθήνα [1987].

2. *Probleme der byzantinischen Epistolographie, Actes de IIIe Congrès d'Études byzantines*, Αθήνα 1932, σ. 295-310 (ελλην. μετάφρ. Ν. Β. Γωμαδάκη, *Βυζαντινή επιστολογραφία*, Αθήνα 31969, 307-320).

ζαντινού συγγραφέα. Παραθέτω το σχετικό απόσπασμα³.

«Διά τοι τοῦτο οἱ παλαιοί, οὐ ταύτην ἔχοντες τὴν συνήθειαν, ἀλλὰ τὴν αὐτῆς ἐναντίαν, ὀπηνίκα ἔπεμπον γράμματα ἢ ἐδέχοντο, οἱ μὲν πέμποντες, πρὸ τοῦ εἰς χεῖρας αὐτὰ δοῦναι τοῦ διακομιστοῦ, ἐτίθουν γράφοντες εἰς βιβλίον, ἔχον καὶ ἄλλα τῶν συγγραμμάτων αὐτῶν· οἱ δὲ δεχόμενοι, ἅμα τῷ δέξασθαι, τοῖς λόγου μετόχοις εὐθύς ταῦτ' ἐπεδείκνυον· καὶ αὐτοὶ ἀποστηθίζοντες πρῶτοι, τοῖς ἰδίοις δελτίοις ἐνέγραφον· καὶ οἱ ἐξ ἐκείνων λαμβάνοντες πάλιν, εἰς τὰ ἑαυτῶν καὶ αὐτοὶ ἐνετίθουν βιβλία, καὶ ἀποστηθίζοντες ἐπὶ ἐπιδείξει, οἴκοι τε καὶ εἰς τὰς ἀγορὰς καὶ εἰς ὁδοὺς καὶ τὰς συνελύσεις καὶ ἐν πάσαις ταῖς ὁμιλίαις, ἀντὶ πάσης ἀργολογίας, τὰ χρήσιμα ταῦτα διήρχοντο ἀπὸ στόματος. "Ὅθεν ἐθαυμάζετο μὲν ὁ δεξάμενος, ἅτε τοιοῦτου φίλος ἀνδρὸς· ἐκροτεῖτο μετὰ ἐπαίνων ὁ γράψας, ὡς ῥήτωρ· ἐγνωρίζετο δὲ καὶ ἡ τῆς ῥητορικῆς δύναμις· καὶ ἐζηλοῦτο πολλαχόθεν ἢ παιδευσίς. "Ἐξ οὗ καὶ τι τοιοῦτον ἐπηκολούθει. "Ὅταν γὰρ καὶ αὐθις ἐβουλήθη ὁ γράφων πρὸς τὸν αὐτὸν ἢ καὶ τινὰ ἄλλον ἐπιστεῖλαι τῶν φίλων, μεμνημένος ὅτι ἐκεῖνα τὰ γράμματα ὁ δεξόμενος φίλος καὶ ἀποστηθίσει καὶ μεταγράψει καὶ πολλοῖς διηγήσεται, καὶ ἐντὸς ἐνιαυσίου κύκλου εἰς δέκα ἢ καὶ ἑκατὸν δέλτους ἔσται ἐγγεγραμμένα καὶ εἰς τὸν αἰῶνα μενεῖ, πρὸς ἀνδρῶν φιλολόγων πολλάκις μεταγραφόμενα· μετὰ πόσης οἶε ἡδονῆς καὶ τῆς σπουδῆς καὶ τῆς τέχνης αὐτὰ ἔγραφεν! Οὕτω Λιβάνιος ἔγραψε τὰς ἐπιστολάς. Οὕτω Συνέσιος ὁ φιλόσοφος. Οὕτως ὁ Πηλουσιώτης Ἰσίδωρος. Οὕτω πάντες, ὧν εἰσέτι ἐν κόσμῳ αἱ ἐπιστολαὶ διαμένουσιν».

Ἔτσι, οἱ βυζαντινὲς ἐπιστολὲς με τὶς περισσότερες ἢ λιγότερες αντιγραφές τους ἀπὸ τους ενδιαφερόμενους λογίους, τους σύγχρονους τῶν ἐπιστολογράφων ἢ ἀπὸ τους μεταγενεστέρους, μπορούσαν νὰ φτάσουν ὡς εμᾶς με δύο μορφές καὶ ἀπὸ δύο, κυρίως, δρόμους.

1) Με τὴν ἀρχικὴ τους μορφή, ἀπὸ το περιβάλλον του ἀποδέκτη. Ὁ ἀποδέκτης ἀντέγραφε, συνήθως, τὴν ἐπιστολὴ που ἔπαιρνε στο δικό του «βιβλίον», ἀνάμεσα σε ἔργα, δικά του καὶ ξένα (τὰ ἴδια τὰ πρωτότυπα τῶν ἐπιστολῶν σπάνια μας σώθηκαν ἢ δὲν ἀναγνωρίστηκαν ἀκόμη μερικὰ ἀπὸ αὐτὰ στα σύμ-

3. Το κείμενο κατὰ τὴν ἐκδοσὴ Ν. Β. Γωμαδάκη, *Ὁ Ἰωσήφ Βρυέννιος καὶ ἡ Κρήτη κατὰ τὸ 1400*, Ἀθήνα 1947, 125-126.

μεικτα χειρόγραφα). Ανάλογα με το ενδιαφέρον που προκαλούσε η επιστολή, διακινούνταν ανάμεσα στους φίλους του αποδέκτη με αντιγραφή είτε από το πρωτότυπο είτε από το αντίγραφο. Ενίοτε οι επιστολές είναι ταξινομημένες με τον τρόπο με τον οποίο έγινε η ανταλλαγή τους, δηλαδή ο αποδέκτης αντέγραφε την απαντητική επιστολή του αποστολέα αμέσως ύστερα από τη δική του, ή το αντίστροφο⁴. Είναι φανερό ότι από το περιβάλλον του αποδέκτη διακινούνταν η αρχική μορφή της επιστολής.

2) Με την αναθεωρημένη της μορφή, από το περιβάλλον του συγγραφέα. Όπως μας δείχνει η επιστολή του Βρυέννιου και μας διδάσκουν τα παραδείγματα σωζόμενων συλλογών⁵, οι επιστολογράφοι αντέγραφαν, συνήθως, τις επιστολές τους σε ένα προσωπικό χειρόγραφο, το «βιβλίον» τους, όπου κατέγραφαν οι ίδιοι ή κάποιος γραφέας για λογαριασμό τους κι άλλα κείμενα, δικά τους και ξένα, καθώς και επιστολές άλλων προς αυτούς. Ακολουθούν σ' αυτό την αρχαία παράδοση⁶, που συνεχίζεται και σε μεταγενέστερα χρόνια και καμιά φορά φτάνει ως τις μέρες μας (αναφέρομαι στην περίπτωση του Στρατή Δούκα και τη συλλογή γραμμάτων του προς τον Ν. Γ. Πεντζίκη και άλλους, που ο ίδιος αντέγραψε σε τρεις «βίβλους» χιλίων σελίδων. Ανάμεσά τους παρεμβάλλονται και γράμματα του Πεντζίκη προς τον ίδιο)⁷.

Πολλές φορές, συνήθως στα τέλη της ζωής τους, οι βυζαντινοί λόγιοι εξέδιδαν τα έργα τους και μαζί και τις επιστολές τους, ανέθεταν δηλαδή σε επαγγελματία καλλιγράφο την αντιγραφή τους, αφού προηγουμένως επέφεραν ορισμένες αλλαγές, βελτιώνοντάς τις από άποψη ύφους. Μικροαλλαγές είχαν τη δυνατότητα να κάνουν και κατά την αρχική καταγραφή στο βιβλίο τους. Φυσικά, στην έκδοση αυτή δε συμπεριλάμβαναν όλες τις επιστολές, αλλά όσες έκριναν αντιπροσωπευτικότερες⁸. Όπως μπορούμε να δούμε σε

4. Π.χ. ανάμεσα στις επιστολές του Νικηφόρου Χούμνου (έκδ. J. Fr. Boissonade, *Anecdota nova*, Παρίσι 1844) έχουν αντιγραφεί δύο επιστολές του Θεοδώρου Μετοχίτη (αρ. 38 και 134) απαντητικές προς ισάριθμες δικές του (αρ. 37 και 133· η υπ' αρ. 39 είναι η απάντηση του Χούμνου στην υπ' αρ. 38 του Μετοχίτη) Περιλαμβάνεται ακόμη μια επιστολή του γιού του Νικηφόρου, Ιωάννη Χούμνου (αρ. 43), στην οποία απαντά ο πατέρας με την αμέσως επόμενη (αρ. 44).

5. Βλ. π.χ. τη συλλογή των έργων και των επιστολών του Νικηφόρου Γρηγορά στο χφ Vatic. gr. 1086 (A) (D. Reinsch, *Die Briefe des Matthaios von Ephesos im codex Vindobonensis Theol. gr. 174*, Βερολίνο 1974, σ. 57-58).

6. Sykutris, *RE* ό.π., σ. 212 (ελλην. μετάφρ. σ. 41-42).

7. Βλ. «Επισκόπηση λογοτεχνικών αρχείων», *Μαντατοφόρος* 21 (1983) 80 (λ. Δούκας Στρατής).

8. Έτσι εξηγείται το γεγονός ότι διασώζονται σε διάφορες συλλογές μία ή δύο μόνο

εκδόσεις των τελευταίων δεκαετιών, μας σώζονται από τους δύο τελευταίους βυζαντινούς αιώνες αυτόγραφα χφφ με συλλογές επιστολών με διορθώσεις από το ίδιο χέρι, διορθώσεις που φανερώνουν επεξεργασία του κειμένου. Παράδειγμα αποτελούν οι επιστολές του Δημητρίου Κυδώνη, των οποίων το κείμενο μας παραδίδεται από ένα Βατικανό χφ αυτόγραφο του Κυδώνη με διορθώσεις από τον ίδιο και από ένα απόγραφο του πρώτου, γραμμένο από τον μαθητή του Μανουήλ Καλέκα και διορθωμένο από τον Κυδώνη⁹.

Σε μερικές πάλι περιπτώσεις μας σώζεται το κείμενο μιας συλλογής γραμμένο από επαγγελματία γραφέα με διορθώσεις από άλλο χέρι στο περιθώριο ή ανάμεσα στις γραμμές. Παραδείγματα τέτοιων διορθώσεων, που μόνο από τον συγγραφέα μπορούν να προέρχονται, έχουμε από τις επιστολές του Μανουήλ Β' Παλαιολόγου (1391-1425)¹⁰.

Μας σώζονται ακόμη, καμιά φορά, περισσότερα από ένα αυτόγραφα χφφ με τα έργα και τις επιστολές ενός συγγραφέα με μικρές υφολογικές διαφορές

επιστολές προς ορισμένα πρόσωπα, ενώ σώζονται περισσότερες από μέρους των αποδεκτών τους προς τους παραλήπτες. Παραδείγματα βλέπει κανείς στις συλλογές των επιστολών των: Νικηφόρου Χούμνου, Μιχαήλ Γαβρά, Νικηφόρου Γρηγορά, Ματθαίου Εφέσου. Ανάμεσα στις επιστολές του Χούμνου υπάρχει μόνο μία προς τον Γαβρά, ενώ του Γαβρά τουλάχιστον τέσσερις προς τον Χούμνο. Επίσης υπάρχουν τουλάχιστον είκοσι οκτώ του Γαβρά προς τον Ματθαίο Εφέσου και δεκατρείς του δεύτερου προς τον πρώτο κ.ο.κ.

9. Στους στ. 10-19 της υπ' αρ. 149 επιστολής π.χ. βλέπουμε, μέσα σε μισές ορθογώνιες αγκύλες, ορισμένες διορθώσεις του συγγραφέα. Οι αρχικές γραφές δίνονται στο κριτικό υπόμνημα.

- 10 «ἐμὲ δὲ μὴ νόμιζε πείθειν ὡς οὐ βλακεύων καὶ καταφρονῶν ἐμοῦ ἴπλάττεις ἃ λέγεις¹. ἐπεὶ κἂν νηφάδας σοι πέμπω γραμμάτων οὐδὲν τι μᾶλλον κινήσει, ἀλλὰ καὶ τότε τῶν φίλων οἷς βούλει γράφων ἴμοι¹ προσοίσεις τὴν σιγήν, καὶ ταῖς παρ' ἐκείνων μέμψουσιν ἐπὶ τὸ γράφειν με κινεῖν ἀξιώσεις. ὁ πεπεισμένος σε δράσειν ἰδοὺ πρὸς πολλοῖς οἷς ἐπέσταλκα πάλιν γράφω. καὶ βουλοίμην μὲν ἂν γράψαντός σου αὐτὸς ἀγνοῶν τὴν σὴν τέχνην ἐξελεγχθῆναι· δέδοικα δὲ μὴ οὐχ οἷός τε γένη περιγενέσθαι σουτοῦ, ἀλλὰ πάλιν ἴτῶν αὐτῶν¹ μέμψη, ταῦτά δὲ αἰτήσης· ὅμως ὀπότερόν σοι ποιεῖν κέκριται, ἴἂν μὲν σαῖς τιμηθῶμεν ἐπιστολαῖς¹ καὶ φιλήσομεν, καὶ γράφομεν ὅταν ἐξῆ. ἴἂν δὲ τὸ εἰωθὸς σιγήσης¹ καὶ ἴτούτου σοι¹ χάριν εἰσόμεθα, ἂν μόνον οὐκ ἐγκαλήης».

10-11 πλάττεις ἃ λέγεις: τὰ τοιαῦτα σοφίζη A¹ 12 προσοίσεις μοι τὴν A¹ 16 τῶν αὐτῶν: ταυτὰ μὲν A¹ 18-19 ἂν δὲ...σιγήσης: ἴσως δὲ σοι τῆς σιωπῆς A¹

Ἐκδ. R. - J. Loenertz, *Démétrius Cydonès, Correspondance* (Studi e Testi 186 και 208), Βατικανό 1956, 1960.

10. Ἐκδ. G. T. Dennis, *The Letters of Manuel II Palaiologus*, [CFHB VIII], Washington 1977, XXI-XXII. Βλ. π.χ. το κείμενο της επιστολής αρ. 7 (σ. 21).

μεταξύ τους. Είναι η περίπτωση π.χ. του Ματθαίου Εφέσου (14ος αι.)¹¹.

Από το περιβάλλον του συγγραφέα, οι επιστολές μπορούσαν να διακινηθούν, λογικά, μόνο ύστερα από τη δημοσίευση του Corpus, στα τέλη περίπου της ζωής του ή μετά το θάνατό του. Δε λείπουν όμως οι περιπτώσεις που ο ίδιος ο συγγραφέας κοινοποιούσε και σε τρίτους το περιεχόμενο μιας επιστολής που είχε ήδη στείλει¹² ή ξανάστελνε στον αρχικό παραλήπτη αντίγραφα επιστολών του, όταν υπέθετε ότι χάθηκαν τα πρωτότυπα¹³. Έστειλε ακόμη ένας επιστολογράφος μέρος ή το σύνολο των επιστολών που είχε γράψει ως μια δεδομένη στιγμή ζητώντας την κρίση άλλων λογίων¹⁴. Ακόμη, συγγενικά πρόσωπα ή πρόσωπα που είχαν στενές φιλικές σχέσεις μαζί του μπορούσαν να προμηθευτούν αντίγραφα επιστολών του και πολύ νωρίτερα από την οριστική τους έκδοση. Έτσι, από το περιβάλλον του συγγραφέα οι επιστολές μπορούσαν να διακινηθούν και στην αρχική και στην αναθεωρημένη μορφή τους (καθώς και σε περισσότερες από μία αναθεωρημένες μορφές, αν είχαν γίνει περισσότερες από μία εκδόσεις.)

Ένας αριθμός επιστολών διασώθηκε ως τις μέρες μας με τα επιστολόγρια, με τις συλλογές δηλαδή επιλεγμένων επιστολών από διάφορους εκπροσώπους του είδους, συνήθως τους επιφανέστερους, όπως είναι ο Γρηγόριος

11. Έκδ. D. Reinsch, ό.π. Βλ. σ. 55-56 σχετικά με την επιστολιμαία πραγματεία από δύο αυτόγραφα χφφ με διαφορετικές διορθώσεις στο καθένα.

12. Βλ. π.χ. την επιστ. αρ. 31 στ. 1-3 του Νικηφόρου Χούμνου (AN σ. 36-37): *Χθές ἐγὼ πρὸς τινὰς τῶν ἐμῶν σπουδαστὰς λόγων ἐπιστεῖλαι διανοηθεὶς καὶ ἐπιστεῖλας δεῖν ἔγνων τὴν αὐτὴν ἐπιστολὴν καὶ πρὸς σὲ πέμψαι...*» και την επιστ. αρ. 130 στ. 24-25 του ίδιου (AN σ. 152, 13-16): *καὶ ἡμεῖς οὐδὲν ἄλλο, ἐπιστολὴν δὲ μόνην ἐκθέντες πρὸς αὐτὸν τὸ τῆς ἀδικίας ἄτοπον ὅσον καὶ σφόδρα γε ἄτοπον διεξήειμεν. Καὶ σὺ δ' ἂν τὴν ἐπιστολὴν ταύτην ἀναγνοὺς (πέμπω καὶ γὰρ) γνοίης ἄν...*».

13. Βλ. π.χ. την επιστ. αρ. 421 στ. 94-117 του Μιχαήλ Γαβρά (έκδ. G. Fatouros, *Die Briefe des Michael Gabras* [Wiener byzantinistische Studien 10/2] τ. 2, Βιέννη 1973 σ. 653 *«Εἰ δὲ δεῖ μετὰ τοῦ μηδὲν σαφὲς εἰδέναι ὅπως ὁ κομίζων ἐχρήσατο τοῖς γράμμασι ... ὁ τὰ γράμματα κομίζων ἀπεσφάλῃ τῆς διακονίας ... συμβέβηκεν ἐκεῖνω τὰ τοσάδ' ἡμᾶς κακῶς ποιῆσαι, εἴπαντα ὅποι δὴ τὰ γεγραμμένα... Καὶ ἅμα πέμπω σοὶ καὶ τὰ ἀντίγραφα τῶν πρὶν ἐπεσταλμένων, ἵν' εἰδῇ διὰ σοῦ καὶ βασιλεύς...»*).

14. Βλ. π.χ. την επιστ. αρ. 92 στ. 1 κ.ε. του Νικηφόρου Χούμνου: *«Σὺ καὶ τῶν ἐμῶν φίλων ἄριστος, σὺ καὶ δικαστῆς ἄριστος λόγων καὶ τὰς ψήφους ἀδεκάστους ὡς οὐδεὶς τῶν ἄλλων ἐκφέρων, ἅτε καὶ φιλαλήθης ὢν πλέον τῶν ἄλλων οὐκοῦν καὶ σοὶ πέμπω τάδε τὰ γράμματα, ὡς ἂν αὐτὸς δοκιμάσης ὁποτέρως συντίθεται, πότερον ἀφελῶς παντάπασι καὶ ἀνειμένως καὶ ὡς ἂν τις ἐπιστήμων ἰδὼν εὐθύς ἰλιγγιάσοι καὶ νεμεσήσοι ἢ μετέχει καὶ τινοσ, ὢν ἐρασταὶ λόγων καλῶν ἀκούουσιν ἠδέως. Ἐπειδὴ γοῦν πέμπω καὶ μετὰ χεῖρας ἔχεις, τὴν σὴν ἐπιστημονικὴν πρόσαγε βάσανον...»*.

Ναζιανζηνός και ο Μ. Βασίλειος, ο Λιβάνιος, ο Φώτιος, ο Μιχαήλ Ψελλός, ο Γρηγόριος Κύπριος. Τμήματα τέτοιων επιστολαρίων σώζονται σε χφ όλων των εποχών. Κι εδώ είναι λογικό να δεχτούμε ότι η επιλογή έγινε από ένα χφ με το κείμενο του Corpus στην τελική του έκδοση, δεν αποκλείεται όμως καθόλου να έγινε αυτή από μια ενδιάμεση έκδοση ή από την πρώτη καταγραφή στο «βιβλίο» του επιστολογράφου. Σε περιπτώσεις όπου ανάμεσα στις επιστολές που περιέχονται σ' ένα επιστολάριο βρίσκουμε και τέτοιες που λείπουν από το Corpus ενός συγγραφέα, έχουμε μια ένδειξη ότι η ανθολόγηση δεν έγινε από χφ του Corpus αλλά από χφ που διέσωζε τις επιστολές σε προγενέστερη ή στην αρχική τους μορφή.

Πώς αντιμετωπίζουν οι εκδότες τη διπλή (ή και πολλαπλή) παράδοση των επιστολών;

Όταν η ύπαρξη δύο μορφών, της αναθεωρημένης και της αρχικής (ή έστω μιας προγενέστερης από την αναθεωρημένη μορφή) είναι ολοφάνερη, όταν δηλαδή μας παραδίδονται οι επιστολές από χφ, αυτόγραφα ή μη, με παρασελίδες διορθώσεις, οι εκδότες υιοθετούν, ορθά, στο κείμενο τη δεύτερη αναθεωρημένη μορφή και στο κριτικό υπόμνημα παραθέτουν τις διαφορές από την πρώτη. Στα τελευταία χρόνια φροντίζουν να διακρίνουν και τυπογραφικά τις αλλαγές τοποθετώντας το κείμενο που προήλθε από διόρθωση μέσα σε μισές ορθογώνιες αγκύλες¹⁵. Δεν είναι όμως πάντα εύκολο να διακρίνει κανείς αν πρόκειται για την αρχική ή την αναθεωρημένη μορφή μιας επιστολής, ή, καλύτερα, είναι πολύ λίγα τα αυτόγραφα ή τα διορθωμένα από τους συγγραφείς χειρόγραφα που μας τις παραδίδουν. Για όλους τους βυζαντινούς επιστολογράφους ως τον 10ο αι. τουλάχιστον και για τους περισσότερους από τους μεταγενέστερους ως τον 15ο αι., το Corpus του καθενός μας σώθηκε από χφ πολύ μεταγενέστερα από το χρόνο καταρτισμού του και αποσπασματικά σε σύμμεικτα χφ ή σε επιστολάρια.

Για την κριτική έκδοση των επιστολών αυτών υποχρέωση των φιλολόγων είναι, νομίζω: 1) να αναζητήσουν με τη λεπτομερή έρευνα της χειρόγραφης παράδοσης τις δύο (ή περισσότερες) μορφές των επιστολών, αν υπάρχουν και 2) να διακρίνουν και τυπογραφικά στο κριτικό υπόμνημα τις αρχικές ή προγενέστερες γράφες των επιστολογράφων από τα κοινά λάθη των αντιγραφέων. Σε τί είδους χφ μπορούμε να βρούμε την πρώτη μορφή μιας επιστολής και ποιες από τις διάφορες γράφες των χειρογράφων μπορεί να είναι οι αρχικές μπορούμε, ως ένα βαθμό, να διδαχτούμε από την εξέταση των επι-

15. Βλ. τα παραδείγματα της υποσημ. 9.

στολών των τελευταίων βυζαντινών αιώνων για τις οποίες κάναμε λόγο πιο πάνω¹⁶. Βλέπουμε π.χ. σ' αυτές ότι στην πρώτη μορφή τους οι επιστολές σώζονται μεμονωμένες ή σε μικρό αριθμό ανάμεσα στα έργα άλλων λογίων ή σε χφφ που είχαν στην κατοχή τους λόγιοι σύγχρονοι του επιστολογράφου. Ως προς το είδος των διαφορών παρατηρούμε ότι συχνά αλλάζει ο χρόνος των ρημάτων και των ονοματικών τους τύπων (ο ενεστώτας και ο αόριστος συνήθως γίνονται παρακείμενοι, σπανιότερα όμως συμβαίνει και το αντίθετο, ο αόριστος π.χ. γίνεται ενεστώτας)¹⁷, στη θέση συνηθισμένων λέξεων μπαίνουν σπανιότερες, στη θέση απλούστερων χρησιμοποιούνται αρχαιοπρεπέστερες¹⁸ ή αντιστρέφεται η σειρά των λέξεων¹⁹. Το τελευταίο είναι συνηθισμένο φαινόμενο και σ' άλλα κείμενα και αποδίδεται συνήθως στους αντιγραφείς. Τα παραδείγματα όμως από τα διορθωμένα αυτόγραφα χφφ δείχνουν ότι προέρχονται και από τους συγγραφείς.

Έτσι, δεν είναι αναγκαστικά ορθό το συμπέρασμα π.χ. των A. Garzya - R.-Loenertz, εκδοτών των επιστολών του Προκοπίου από τη Γάζα²⁰, ότι το κείμενο ενός χφ του 15ου αι. (του Laur. 57,12), που μας διασώζεται σε μερικά σημεία σε απλούστερη μορφή, προέρχεται από μεταγενέστερη διασκευή για σχολική χρήση. Δεν είναι αναμφισβήτητο επίσης και το δεύτερο συμπέ-

16. Βλ. σ. 95-96.

17. Π.χ. στις επιστολές του Χούμνου συναντούμε τους τύπους *ἔχοντα*, *ἁμαρτήσας*, *ἠγοῦμαι*, *προσφερομένους*, *ἐξετασθέντα*, *ἀφαιρεθέντα* σε μια προγενέστερη μορφή των επιστολών και τους αντίστοιχους τύπους *ἔσχηκότα* (AN 36,10), *ἠμαρτηκῶς* (AN 37,25), *ἠγῆμαι* (AN 77,8), *προσσηνεγμένους* (AN 113,8), *ἐξητασμένον* (AN 115,23), *ἀφηρημένον* (AN 115,26) σε μια μεταγενέστερη, αλλά και το αντίστροφο, τον τύπο *δούς* στην πρώτη και *διδούς* στη δεύτερη μορφή (AN 84,21), *προέσθαι*→*προΐεσθαι* (AN 84, 10) *ἐλεήσας*→*ἐλεῶν* (Κυδώνη, επιστ. αρ. 156,40), (*ὑπὸ ἀγάπης*) *τυραννηθεῖς*→*τυραννούμενος* (*ὑπὸ φίλτρου*) (Μανουήλ Παλαιολόγου, επιστ. αρ. 11,22).

18. Π.χ. η φράση: *τὴν γλῶτταν συγκλείσας ἔχεις* γίνεται στη δεύτερη μορφή: *τὴν γλῶτταν πεδήσας ἔχεις* (Χούμνου, AN 85,12), η φράση *πρὸς τὸ μέλλον θησαυρίζειν* αντικαθίσταται από τη φράση *πρὸς τὸ μέλλον ἐναποτίθεσθαι* (AN 125,11), το επίθετο *πολλῆς* από το *πλείστης ὄσης* (AN 113,7), η μετοχή *βουληθεῖς* από τη μετοχή *διανοηθεῖς* (AN 36,24-25) η φρ.: *τῶν δοκούντων ἠδέων* αντικαθιστά τις λέξεις *τῶν παιδικῶν* (Κυδώνη, επιστ. 5, 44· η έκφραση *τὰ παιδικὰ* είναι αρκετά συνηθισμένη στις βυζαντινές επιστολές και η μεταγραφή της κρίθηκε από το συγγραφέα προφανώς σκόπιμη), το επίθετο *προμήκης* γράφεται στη θέση του *μέγας* (Κυδώνη επιστ. 5, 143) κ.ά.

19. Π.χ. *περιουσία νοός*→*νοῦ περιουσία* (Χούμνου AN 39,8), *ἐκχέουσι τὴν ὄργην καθ' ἡμῶν ἀδίκως*→*τὴν ὄργην καθ' ἡμῶν ἀδίκως ἐκχέουσι* (Μανουήλ Παλαιολόγου, επιστ. αρ. 59,15).

20. *Procopii Gazaei Epistolae et Declamationes*, Ettal 1963.

ρασμά τους για το ίδιο χφ, ότι αποτελεί επιλογή από το Corpus των επιστολών, και συνεπώς μας διασώζει το κείμενο σε μεταγενέστερη διασκευή, για το λόγο ότι οι επιστολές που παραδίδει είναι καταταγμένες, με μικρές διαφορές, με τη σειρά που αυτές έχουν στα δύο βασικά χφ που παραδίδουν το Corpus αυτό. Το επιχείρημα δεν είναι, νομίζω, ακλόνητο, επειδή η σειρά των επιστολών στην τελευταία έκδοσή τους από το συγγραφέα ακολουθεί, συνήθως, σε γενικές γραμμές αυτή με την οποία για πρώτη φορά τις κατέγραφε στο βιβλίο του ο ίδιος.

Και τα δύο αυτά στοιχεία, δηλαδή απλούστερες λέξεις και σχεδόν ίδια σειρά κατάταξης των επιστολών με αυτή του Corpus, τα παρατηρούμε σ' ένα χφ με επιστολές και άλλα έργα του Νικηφόρου Χούμνου (τον Ambros. C 71 sup.), που, όπως πιστεύω ότι απέδειξα, αντιπροσωπεύει μια προγενέστερη μορφή του κειμένου, όχι μόνο των επιστολών αλλά και όλων των υπόλοιπων έργων που περιέχει²¹.

Άσφαλώς, η ανίχνευση της αρχικής μορφής μιας επιστολής, όταν δε σώζονται αυτόγραφα ή διορθωμένα χφ, δεν είναι εύκολη —ή και δυνατή όταν έχουν μεσολαβήσει πολλές αντιγραφές— γιατί και οι αντιγραφείς μπορεί να ευθύνονται για ορισμένες αλλαγές και κυρίως οι αντιγραφείς των επιστολαρίων. Προϋποθέτει πολύ καλή γνώση της γλώσσας και του ύφους του επιστολογράφου και, φυσικά, εξαντλητική έρευνα της χειρόγραφης παράδοσης και αξιοποίηση όλων των δεδομένων της. Όμως, όταν και όπου είναι εφικτός ο χαρακτηρισμός κάποιων γραφών ως αρχικών γραφών, επιβάλλεται, νομίζω, να διακρίνονται στο κριτικό υπόμνημα από τις εσφαλμένες γραφές των αντιγραφών²².

21. Βλ. Νίκη Παπατριανταφύλλου-Θεοδωρίδη, *Η χειρόγραφη παράδοση των έργων του Νικηφόρου Χούμνου (1250/55-1327)* (Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης. ΕΕΦΣ, Παράρτ. αρ. 52), Θεσσαλονίκη 1984, 260-267.

22. Αυτό θα μπορούσε π.χ. να γίνεται με εντονότερα τυπογραφικά στοιχεία ή με κάποιο διακριτικό σημάδι στο σύμβολο του αντίστοιχου χειρογράφου.